

SO‘Z TURKUMLARI

Yuldasheva Moxichexra Jaxongir qizi

Ona tili va adabiyot o‘qituvchisi

Annotatsiya: *So‘z turkumlari — tildagi so‘zlarning ularda umumiy kategorial ma’noning (Otlarda predmetlik, fe’llarda harakat,holat), grammatik kategoriyalar yagona tizimining, o‘ziga xos so‘z o‘zgarish, shakl va so‘z yasash tiplarining, sintaktik vazifalar umumiylikining mavjudligiga qarab ajratiladigan guruhlari (Ba’zi adabiyotlarda “so‘zlarning leksik grammatik kategoriyalari” deb ham ataladi).*

Kalit so‘zlar: *so‘z turkumlari,ot,sifat,son, fe‘l, mustaqil so‘zlar, sintaktik, morfologik, kategoriya.*

So‘zlar lug‘aviy ma’nolarini morfologik belgilari va gapda bajaradigan sintaktik vazifalariga ko‘ra o‘zaro farqlanuvchi turli guruhlarni tashkil etadi. So‘zlarning lug‘aviy va grammatik jihatdan farqlanishiga ko‘ra so‘zlarning bunday guruhlariga bo‘linishi so‘z turkumlari deyiladi. So‘zlarni turkumlarga ajratishda ularning grammatik ma’no so‘zlarni guruhlariga, turkumlarga ajratishda asosan ularning sintaktik, morfologik va ma’noviy (semantik) xususiyatlarining o‘xshashligi hisobga olinadi. So‘z turkumlari avvalo ikki asosiy guruhga bo‘linadi: Mustaqil so‘z turkumlari va mustaqil bo‘lmagan so‘z turkumlari. Birinchi guruhga o‘zbek tilida mustaqil so‘zlar, ikkinchi guruhga esa yordamchi so‘zlar, undovlar, taqlid so‘zlar va modal so‘zlar kiradi. Mustaqil so‘zlar lug‘aviy ma’noga ega, nominativ vazifa bajaradigan, ya’ni predmet, hodisa, belgi, harakat kabilarni ataydigan yoki unga ishora qiladigan va gapning mustaqil bo‘lagi vazifasida kela oladigan so‘zlardir. Ular bilan bir qatorda, lug‘aviy ma’nosi ham asosiy belgilardan hisoblanadi. Ham grammatik, ham leksik ma’nolarga ega bo‘lib, gapda mustaqil sintaktik bo‘lak sifatida ishtirok etadigan so‘zlar mustaqil so‘zlar deyiladi. Mustaqil so‘zlarga: ot, sifat, son, olmosh, fe‘l, ravish kiradi.

Ot-mustaqil so‘z turkumlaridan biri. U boshqa turkumlardan bir necha belgi-xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ular quyidagilardan iborat: 1) ot yasash xususiyatiga ega: ishchi, suhbatdosh, paxtakor, bog‘bon, oshpaz, Mirzacho‘l; b) son-miqdorni bildirish xususiyatiga ega: bola-bolalar, daftar-daftarlar; v) egalik ko‘rsatkichiga ega: otam, otang, otasi-otamiz, otangiz, otalari; g) kelishik shakllari bilan o‘zgaradi; maktab, maktabning, maktabni, maktabga, maktabda, maktabdan; d) gapda barcha gap bo‘laklari vazifasida keladi.

Otlarning yasalishi uch guruhga bo‘linadi.

- Morfologik usul (affiksatsiya)
- Leksik-sintaktik usul (kompozitsiya)
- Konversiya (ko‘chish).

Asosga tasodifiy qo‘shimcha qo‘shish bilan ot yasash usuli morfologik usulda so‘z yasash hisoblanadi.

Otlarning yasalishi natijasida yasama otlar paydo bo'ladi. Yasama otlar affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya yo'llari bilan yasaladi. Affiksatsiya ot yasashdagi eng mahsuldor usul bo'lib, uning yordamida shaxs otlari (bo'yoqchi, ishchi, maktabdosh, zargar, sholikor, saroybon, chorvador, tilshunos, etikdo'z, oshpaz, aravakash, kaptarboz, kitobxon); narsa-qurol otlari (ochqich, o'sma, to'plam, kurak, qirindi, ekin, kekirdak, suyunchi, tuzdon); o'rin-joy otlari (bodomzor, O'zbekiston, qarorgoh, ishxona, o'tloq, Paxtaobod); mavhum ma'noli otlar (yaxshilik, paxtachilik, ishonch, yig'ilish, radioeshittirish, odamgarchilik). Kompozitsiya usuli bilan ot yasashda qo'shma otlar vujudga keladi: bilaguzuk, achchiqtosh, uchburchak, kungaboqar, olibsotar, ishlab chiqarish. Ot turkumi uch xil grammatik kategoriyaga ega: 1) son kategoriyasi; 2) egalik kategoriyasi; 3) kelishik kategoriyasi.

Sifat (tilshunoslikda) — predmet belgisini bildiruvchi so'zlar turkumi. Grammatikada belgi so'zi keng tushunchali bo'lib, u belgini rang-tus, hajm, shakl ko'rinish, xususiyat va sh.k.ga ko'ra bildiradi: qizil, keng, yoqimli va boshqa shu xususiyatlariga ko'ra, sifatlar ma'nosiga qarab bir necha turga bo'linadi. Sifat asosan otga bog'lanadi va uning belgisini aniqlaydi. Masalan: oq ko'ylak, kuzgi ekin, aqlli qiz, yumshoq non, o'rtancha o'g'il. Bunda belgi bildiruvchi so'z sifatlovchi, uni boshqarib kelgan ot esa sifatlanmish deyiladi. Sifatlar ma'no jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

- Xususiyat bildiruvchi sifatlar: kamtarin, sho'x, ziqna, sodda, yo'rg'a, mehribon;
- Holat bildiruvchi sifatlar: kekxa, badavlat, iliq, tinch, salqin, ochiq, xursand;
- Shakl- ko'rinish bildiruvchi sifatlar: gavgdali, novcha, qiyshiq, yassi;
- Rang – tus bildiruvchi sifatlar: oq, qora, qizil, pushti;
- Hajm – o'lchov bildiruvchi sifatlar: keng, tor, uzun, yaqin, katta, og'ir;
- Maza – ta'm bildiruvchi sifatlar: nordon, achchiq, bemaza, shirin;
- Hid bildiruvchi sifatlar: muattar, xushbo'y, badbo'y;
- O'rin va paytga munosabat bildiruvchi sifatlar: kechki, tonggi, kuzgi, bahorgi.

Sifatlar ma'no jihatdan bir-biridan farqlanadi. Ba'zi bir guruh sifatlar bevosita belgi ifodalash xususiyatiga ega bo'lsa, boshqalarida belgi tushunchasi ma'lum bir narsaning boshqa narsaga munosabati asosida anglashiladi. Shunga ko'ra ularni asliy va nisbiy sifatlariga ajratish mumkin.

Son – mustaqil so'z turkumlaridan biri bo'lib, predmetning miqdorini, sanoq jihatdan tartibini bildiruvchi so'zlar guruhi hisoblanadi. Son ham sifat va ravish kabi belgi tasavvurini bildiradi va shu jihatdan shu turkumlarga yaqin turadi. Sifat predmetning belgisini, ravish esa harakatning belgisini bildirganidek, son ham predmetning miqdori, sanog'i va tartibiga ko'ra belgisini bildiradi. Sonlar otlar bilan birga qo'llanib, bir necha predmetlarning yig'indisini, aniq miqdorini (beshta olma) yoki noaniq, miqdorini (o'ntacha kitob) ifodalab keladi. Son harflar bilan ifodalanadi (bir, o'n, ellik) yoki arab va rim raqamlari bilan (3, 5, 10, V, IX, XX) ko'rsatiladi. Sonlar ma'no xususiyatiga ko'ra, 2 ta asosiy turga bo'linadi: miqdor sonlar va tartib sonlar. Miqdor sonlar predmetning miqdori, sanog'iga ko'ra belgisini ko'rsatadi. O'zbek tilida miqdor

sonlar 6 turga bo'linadi: sanoq son, dona son, chama son, jamlovchi son, taqsim son va kasr sonlar kiradi.

Ish-harakat va holatni bildiradigan so'zlar fe'l deyiladi. Fe'l Nima qilmoq? Nima qiladi? Nima qildi? Nima qilmoqchi? Nima qilgan? Kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Misol uchun: yugurdi, keldi, ketdi (harakat fe'llari), o'yladi, yotibdi (holat fe'llari), ulg'aydi, yetildi(jarayon fe'llari).

Fe'llarning ma'no jihatidan turlari:

1. Nutqiy faoliyat fe'llari: demoq, so'zlamok, gapirmok, va b.
2. Aqliy faoliyat fe'llari: o'ylamoq, fikrlamoq.
3. Jismoniy faoliyat fe'llari: yurmoq, ko'tarmoq va b.
4. Holat fe'llari: uxlamoq, yotmoq va b.

Fe'llar gapda asosan kesim bo'lib keladi. Hol va to'ldiruvchi asosan fe'lga bog'lanadi, lekin xohlagan gap bo'lagi bo'lib kela oladi. Fe'llarning o'timli-o'timsiz, bo'lishli-bo'lishsiz, nisbat, zamon, mayl kategoriyalari, sifat-dosh, ravish-dosh, harakat nomi kabi xoslangan shakllari bor.

So'z turkumi ko'pincha turli yo'llar bilan noto'g'ri ishlatiladi. Quyida ba'zi keng tarqalgan xatolar va ularni oldini olish usullari keltirilgan:

1. "Kategoriya"ni "tur" yoki "sinf" bilan chalkashtirib yuborish

Xato: Tur, sinf yoki tur ko'proq mos bo'lganda toifadan foydalanish. Masalan; misol uchun:

Noto'g'ri: "Menga yoqadigan mashina toifasi elektr".

To'g'ri: "Menga yoqadigan mashina turi elektr".

Maslahat: Turkum kengroq guruh yoki tasnifga ishora qiladi, tur yoki tur odatda toifadagi kichik to'plamga taalluqlidir.

2. "Kategoriya"ni haddan tashqari umumlashtirish

Xato: o'xshash narsalar guruhi o'rniga bir elementni tasvirlash uchun kategoriyadan foydalanish.

Noto'g'ri: "Bu kitob o'z-o'zidan toifadir."

To'g'ri: "Ushbu kitob ilmiy fantastika toifasiga kiradi."

Maslahat: Esda tutingki, turkum o'xshash narsalar yoki tushunchalar guruhidir.

3. Rasmiy sharoitlarda noto'g'ri foydalanish

Xato: Texnik yoki akademik yozishda aniqroq atama yaxshiroq bo'lsa, toifani norasmiy ravishda ishlatish.

Noto'g'ri: "Bu alomatlar kasalliklar toifasiga kiradi".

To'g'ri: "Bu alomatlar kasalliklar tasnifiga kiradi."

4. So'z birikmalarida ortiqchalik

Xato: kategoriya bilan keraksiz modifikatorlardan foydalanish.

Noto'g'ri: "Bu butunlay boshqa toifadir."

To'g'ri: "Bu butunlay boshqa toifadir."

Maslahat: Anqlikka hissa qo'shmaydigan qo'shimcha so'zlarni qo'shmaslik.

5. Imlo xatolari

Xato: Kategoriya yoki turkum sifatida noto'g'ri yozilgan turkum.

Maslahat: To'g'ri imloni eslab qoling: C-A-T-E-G-O-R-Y.

6. "Kriteriya" kerak bo'lgan "toifa" dan foydalanish

Xato: toifani (guruhlash) mezonlar (baholash standartlari) bilan chalkashtirib yuborish.

Noto'g'ri: "Tanlash uchun toifa – tajriba."

To'g'ri: "Tanlash mezoni – tajriba."

7. Tasodifiy yozishda ortiqcha foydalanish

Xato: Guruh yoki bo'lim kabi oddiyroq so'zlar uchun toifadan foydalanish kifoya.

Noto'g'ri: "Iltimos, buni "Kutilayotgan vazifalar" toifasiga kiriting."

To'g'ri: "Iltimos, buni "Kutilayotgan vazifalar" bo'limiga kiriting."

So'z turkumlarini yaxshi tushunib, undan samaraliroq va aniqroq foydalanish mumkin.

So'z turkumlari yozma va og'zaki muloqotda hal qiluvchi rol o'ynaydi, bu orqali yetkazilayotgan xabarning aniqligi, batafsilligi va tuzilishini ta'minlaydi.

1. Ma'noni aniqlashtirish:

So'z turkumlari so'zlarni fikrni aniq ifodalovchi birliklarga birlashtirib, aniqroq ma'no berishga yordam beradi. Misol uchun, "katta qizil mashina" oddiygina "mashina" deyishdan ko'ra aniqroq tavsifni taklif qiladi.

Og'zaki muloqotda so'z turkumlari tezlik va ohangda yordam beradi, tinglovchiga aytilayotgan gapning nozik tomonlarini tushunishga yordam beradi, yozma muloqotda esa ular batafsil va kontekstni taqdim etish orqali yozuvchining argumenti yoki hikoyasini qo'llab-quvvatlaydi.

2. Muvofiqlik va uyg'unlikni takomillashtirish:

So'z guruhlari jummalarni mantiqiy ravishda o'tkazishga imkon beradi, bu esa izchillikni oshiradi. Masalan, "stol ustida" yoki "ertalab" kabi predlogli iboralarni ishlatish nutqda ham, yozishda ham fikrlarni birlashtiradi.

Yozuvda o'tish va qo'shma gaplar (masalan, "chunki", "garchi") so'z turkumlarini bog'lashda murakkabroq g'oyalarni shakllantirishga yordam beradi, bu umumiy muloqotni yanada yumshoq va kuzatishni osonlashtiradi.

3. Urg'u va xilma-xillikni yaratish:

So'z turkumlari jumlaning ayrim qismlarini ta'kidlashga yordam beradi. Misol uchun, "Mazali shokoladli kek" nafaqat "pirojnoe" dan ko'ra ko'proq pirojnoe sifatini ta'kidlaydi.

Yozma va og'zaki muloqotda turli xil so'z turkumlari tinglovchilarni jalb qiladi. Og'zaki muloqotda so'z guruhlari sozlash ohang, ritm va stressga ham ta'sir qilishi mumkin, bu esa hissiyot yoki niyatni etkazishga yordam beradi.

4. Murakkab g'oyalarni osonlashtirish:

Og'zaki va yozma shakllarda murakkab g'oyalar ko'pincha ot so'z birikmalari, fe'l iboralar va qo'shimcha so'z birikmalari kabi bir nechta so'zlarni guruhlariga birlashtirishni talab qiladi. Misol uchun, akademik yozuvda jumalar ko'pincha "global haroratning tez ko'tarilishi" kabi murakkab so'z guruhlari batafsil kontseptsiyani qisqacha taqdim etish uchun o'z ichiga oladi.

MODERN EDUCATIONAL SYSTEM AND INNOVATIVE TEACHING SOLUTIONS

Og'zaki muloqotda murakkab fikrlarni boshqariladigan so'z guruhlariga bo'lish ma'ruzachiga murakkab g'oyalarni aniq tushuntirishga imkon beradi va tinglovchilarning argument yoki hikoyani kuzatishini ta'minlaydi.

5. Sintaksis va gap tuzilishiga hissa qo'shish:

So'z guruhlari jumla tuzilishi va sintaksisini shakllantirishga yordam beradi, xoh u sub'yekt-fe'l-ob'yekt qurilishi yoki qo'shma yoki murakkab jumlar kabi murakkabroq tuzilmalar bo'ladimi. Bu so'z turkumlari gap elementlarining o'zaro bog'lanishini belgilaydi.

Bu rol, ayniqsa, g'oyalarning mantiqiy tashkil etilishi samaradorlikning kaliti bo'lgan yozma muloqotda muhim ahamiyatga ega, ammo u o'z-o'zidan nutqda ravshanlikni qo'llab-quvvatlaydi.

6. Aloqalar va aloqalarni ifodalash:

So'z turkumlari g'oyalar o'rtasidagi munosabatni, masalan, sabab va oqibat ("yomg'ir tufayli"), kontrast ("bo'ronga qaramay") yoki shart ("ob-havo yaxshilansa")ni bildiradi. Bu aloqalar muloqotni mazmunli va dolzarb qilish uchun zarurdir.

7. Uslub va ohangga ta'sir qilish:

So'z turkumlarining tanlanishi va joylashishi muloqot uslubi va ohangiga ta'sir qiladi. Masalan, rasmiy so'z turkumlari (masalan, "uchun") ko'proq akademik yoki professional ohang beradi, norasmiy guruhlar (masalan, "ketishni xohlayman") tasodifiy yoki suhbat muhitini yaratishi mumkin.

Ohangdagi bu farq yozma va og'zaki muloqotda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, tinglovchilar xabarni qanday qabul qilishiga va ma'ruzachi yoki yozuvchining niyatiga ta'sir qiladi.

Xulosa qilib aytganda, so'z turkumlari ham yozma, ham og'zaki muloqotning ravshanligi, batafsilligi, izchilligi va samaradorligini shakllantiradigan asosiy birliklar bo'lib xizmat qiladi. Ular fikrlarni aniqroq yetkazishga, fikrlarni tartibga solishga va yozuvchi va tinglovchi, o'quvchi uchun umumiy muloqot tajribasini yaxshilashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://zenodo.org>
2. wikipedia.uz
3. <http://tadqiqotlar.uz>
4. cyberleninka.ru
5. tsuull.uz